

Karasszon Dezső

A magyar reformátori istentisztelet kontúrjai Huszár Gál rubrikáiban (1560/61)

„*Iniquus sum ceremoniis, etiam necessariis*” („ellensége vagyok a szertartásoknak, még a szükségeseseknek is”): ez a mondat nem valami elvakult XVII. századi puritánus szájából hangzott el először, hanem a Luther Mártonéból.¹ Kellőképpen sarkított formában kifejezésre is juttatja, nem csak éppen a reformátor saját liturgikus alapmagatartását, hanem közvetlen vagy közvetett tanítványaiét, a magyar reformátorokét, közöttük például Méliusz Péterét is, aki, mint Czegléd Sándor mondja:²

rövid, de lázasan aktív debreceni működése alatt ... részletesen kifejtette tanításait az olyan liturgiai alapfogalmakról, mint az áldozat, a papság, a sákramentumok, az imádság – de ki tudná írásai alapján részletekbe menően rekonstruálni például a debreceni gyülekezet vasárnap délelőtti főistentiszteletének rendjét? Vagy Ágendája alapján az úrvacsorai istentisztelet tényleges lefolyását? Méliusz úgynevezett Ágendája nem hasonlít a mai ágendákhoz abban, hogy pontosan megjelölt és elkülönített rubrikákból állana és részletes utasításokat adna. A hangsúlyt teljesen az illető szertartások tanbeli tartalmára helyezi; szertartási beszédek gyanánt hosszú, teológiai jellegű fejtegetéseket ad; nem tűnik ki, hogy szertartási formuláit mennyiben tekinti kötött szövegeknek; imádságokat egyáltalán nem közöl; a gyülekezeti és szertartási énekeknek még csak a helyét sem jelzi...

Aki ezeknek a mondatoknak az igazságát belátja, annak a számára sokszorosan fel fog értékelődni a korabeli énekeskönyvek jelentősége, amelyek éppenséggel az istentisztelet „tényleges lefolyására” vetnek fényt, mégpedig két irányból is. Egyrészt úgynevezett „rubrikáik”, magyar vagy latin nyelvű funkcionális utasításaik révén, amelyek megadják, hogy adott tételt a liturgiának melyik pillanatában kell megszólaltatni, és ezzel magát a liturgikus pillanatot is a nevére nevezik (mint Czegléd Sándor fenti szavaiból is kiderül: ezt a szívességet az egykorú agendáskönyvek nem teszik meg az utókornak). Ott vannak azután másrészt természetesen maguk az ének-szövegek, amelyek

¹ Czegléd Sándor: „Méliusz ágendája és himnológiai tevékenysége”, in: *Studia et Acta Ecclesiastica*, Budapest 1967, 356. old.

² Czegléd Sándor: i. h.

nem valamiféle parttalan, önmagában lebegő költői ihletnek köszönhetik a létrejöttüket, hanem az esetek nagy-nagy többségében kimondottan a liturgikus pillanat indíttatásából származnak, és ezt adott pontokon leplezetlenül el is árulják. A kettő egybevetésével – és ez már a harmadik lépés – részleteiben is bemutatathatóvá válik, vajon mit tekintettek a reformátorok egyik, másik, vagy harmadik liturgikus pillanat akár gondolati-teológiai, akár érzelmi-poétikai értelemben vett tartalmának.

Azt, persze, egyelőre csak remélni lehet, hogy az énekeskönyvek szórványos (de egyáltalán nem ritka!) liturgikus utalásai, egymás mellé rendezve, a reformátori istentisztelet teljes egészét lefedik, vagy legalább annak a „kontúrjait” kirajzolják majd. Hosszabb távon azonban talán nem lehetetlen még az sem, hogy az egymást viszonylag sűrűn követő énekeskönyvek, a maguk eltérő felépítésével és változó preferenciáival, a liturgikus koncepció egészére, illetve annak a történelmi változásaira nézve fognak értékes információkat szolgáltatni.

I.

1560/61-es debreceni énekeskönyvének az első kottás oldalán, rögtön, az oldal tetején, Huszár Gál a következő rubrikával adja meg az énekek első csoportjának a liturgikus funkcióját:³ A Szent Lélek ajándékáért való könyörgések a prédikáció előtt. Világos: a református istentiszteletnek arról a pillanatról van szó, amelyet a XX-XXI. századi gyakorlat is egy énekkel jelöl meg („közének”). Hogy valóban az adott funkcióban alternatívén választható énekek csoportja következik, azt a könyv szerkesztője egytől négyig futó római számokkal is érzékelteti:

- I. Jövel, Szent Lélek Isten (368/542⁴)
- II. Jer, mi kérjünk Szent Lelket (234/548)
- III. Azon nótára
- Adj, Úr Isten, Szent Lelköt (246/546)
- III. Jövel, Szent Lélek Úr Isten (369/545)

Az énekek „tartalma”, „mondanivalója” vagy „érzelmi háttere” maradéktalanul leolvasható akár magáról a címfeliratként szolgáló rubrikáról, akár, még ugyanazon az oldalon, az első ének legelső versszakáról: az éneklő gyülekezet Isten áldását kéri a liturgia során következő pillanatára, a bibliai textusra, és a vele elválaszthatatlan egységben szemlélt prédikációra:

³ *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretnek*, Bibliotheca Hungarica Antiqua XII, Budapest 1983, Aiiii lap.

⁴ A zárójelben lévő két szám közül az első az 1948-as, a második a 2021-es gyülekezeti énekeskönyvre utal.

Jövel, Szent Lélek Isten,
tarts meg minket Igédben,
ne légyünk setétségben,
maradjunk igaz hitben.

De vajon miért kezdi Huszár Gál az énekek bemutatását a református istentisztelet (vagy, pontosabban szólva: az igeliturgia) kellős közepén, a köz-énekekkel? Aki erre a nagyon lényeges kérdésre kellő mélységben válaszolni szeretne, annak előbb nyilván meg kell ismernie és meg kell értenie a reformátor szerkesztői koncepcióját, mégpedig lehetőleg minél teljesebben.

Már itt, már most leszögezhető azonban legalább annyi, hogy

a) a közének jelentősége a XVI. században összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint manapság. Erre utal a Huszár Gál énekeskönyvében elfoglalt, kiemelt helyzete, de az is, hogy

b) nem egy versszaknyi kis szövszenetekről, „fohászokokról” van szó, hanem négy, öt, sőt, a negyedik darab esetében tíz versszakos, komplett énekekről. Azt jelenti ez, hogy az énekek terjedelme megfelel azok liturgikai értelemben vett jelentőségének.

II.

A negyedik ének után – és ez most már nem meglepő – Huszár Gál újabb rubrikával segíti az olvasói liturgikus tájékozódását:⁵ A prédikáció után való könyörgések. Az ebbe a kategóriába tartozó legelső ének fölött azonban itt még egy cím olvasható, kisebb betűkkel és más (dőlt) betűtípussal: Az anyaszentegyháznak ellenségi ellen. Azt a benyomást kelti ez, hogy az énekeknek ez a második csoportja kevésbé lesz egységes, mint az első, és al-osztásokkal, a záróénekek ilyen-olyan, egymástól eltérő típusaival is számolni kell. Az első darab történetesen az „ellenségek ellen” könyörög:

(5⁶) Atya Isten, tarts meg minket (233/585)

Az ének eredeti (német) változatának a keletkezéséről, és annak a történelmi háttéréről Csomasz Tóth Kálmán részletesen beszámol.⁷ De mi a darab mondanivalója itt, ebben a liturgikus pillanatban?

A református keresztyén gyülekezet meghallgatta Isten üzenetét. Vigasztalást, bátorítást, útmutatást kapott belőle. Pár pillanat, és itt az ideje, hogy visszatérjen az ellenséges, „gonosz” világba, ahol kiderül, képes-e arra, hogy a hallottak értelmében helyt is álljon. Ehhez kéri most az ihletet és az erőt:

⁵ Aviii lap.

⁶ A zárójeles (arab) számozás Huszár Gál megkezdett, de innentől már elmaradó sorszámaint folytatja.

⁷ *Dicsérvétek az Urat*, Budapest 1971, 131. old.

Ó, Szent Lélek, áldott Isten,
 vigasztalj minket e földön,
 végy jelen mi szükségünkben,
 és minden keserűségünkben.
 (5. vers)

Viszonylag könnyű látni, melyek Huszár Gálnál az „Atya Isten, tarts meg minket” testvérei: azok a (záró-) énekek, amelyekben az ilyen vagy olyan értelemben vett „ellenség” bemutatását, és esetleg részletekbe menő jellemzését a költő a Szentlélek segítségül hívásával ellenpontozza:

A bálványimádók ellen való könyörgés
 (7) Felséges Isten, mennynek, földnek Ura
Más könyörgés a kegyetlenek ellen
 (8) Csak tebenned, Uram Isten, vagyon bizodalmunk

Az „ellenség” címke alatt a „pogány” (vagyis a török) és a „bálványimádók” (vagyis a pápizmussal összefonódott Habsburg-hatalom) mellett, történelmileg tökéletesen érthető módon, újra meg újra felbukkannak a mi magyar főuraink is. Szinte megható, ahogy a legutóbb említett ének, a jogos felháborodást félretéve, nem Isten bosszúállásáért, hanem a társadalmi megbékélést követeli: ⁸

Vedd el rólunk, kegyes Isten, e nagy sok ínséget,
 mert látod, hogy mind fáraók mostan a főnépek.
 Lányítsd hozzánk, mint a viaszt, ő kemény szíveket,
 hogy lehessünk mi övélek lélekben egyesek.
 (4. vers)

Ebbe a vonulatba illeszkednek bele, mégpedig teljes természetességgel, a „Magyarország siralma” típusú énekek is: az Isten ígéjével és Szentlelkével töltekezett nép útjára indul a templomból, mert el van szánva két dologra: hogy az ige fényében szembenéz a félelmetes realitásokkal, illetve, hogy a Lélektől vezéreltetve szakít mindazokkal a történelmi bűnökkel, amelyek Istent, íme, büntetésre ingerelték. Fontos látni, hogy a liturgia logikája szerint záró-énekek ezek is: ⁹

*A Magyarország siralma, kinek romlása és nagy pusztolása
 a bálványimádásért, kegyetlen hamisságért és fertelmes élet miatt lett*
 (15) Tekénts reánk immár, nagy Úr Isten, a mennyégből
Más siralma az Magyarországnak a Jeremiás próféta szerint
 (16) Keserves szívvel, Magyarországnak, mondhatjuk magunkról (385/583)
Háborúságunknak idején való könyörgés
 (18) Hallgasd meg mostan, felséges Isten

⁸ Biiii lap.

⁹ C3v.

Azon nótára való könyörgés

(19) Emlékezzél meg, mennybéli Isten

A „gonosz” világ legvégső, önnön hitványságát is leleplező gonoszsága az lesz, hogy elmúlik, és átadja helyét annak, amit a végtelenségig halogatni lát-szott: az utolsó ítéletnek. Isten népének és a magyar nemzetnek a változatos versformákban megfogalmazott panasza után ezért ott a helye a „Dies irae” parafrázisnak. Záróének ez is, és egyáltalán nem nehéz olyan istentiszteletet elképzelni, amelynek a végére éppen ez illik oda a legjobban:¹⁰

Mégis azon nótára az utolsó ítéletről

(20) Kérlek és intlek mostan tégedet

III.

Kérdés, hogy az „ad hoc” liturgikai megoldásokhoz már-már reménytelenül hozzászólt utókor egyáltalán észreveszi-e, hogy Huszár Gálnak és az 1560/61-es énekeskönyvnek a tanúsága szerint egész másfajta záróének is létezik. A rubrikák itt is elmondanak mindent:¹¹

Az Istennek dicséretére való intés a 134. psalmusból

(9) Úrnak szolgálai, no, dicsérjétek mindnyájan az Urat

Hálaadás

(10) Hálát adunk tenéked, örök Isten (- /282)

Más hálaadás a vasárnapi prédikáció után

(11) Adjunk hálát mindnyájan (378/221)

Mint látható, itt nincs, vagy csak jóval kisebb hangsúllyal van szó a zord világba, mint ellenséges hadszíntérre való visszatérésről: az Ige áldásáért és az istentisztelet élményéért mondott köszönet válik minden egyebet meghatározóan uralkodóvá.

A 134. zsoltár helye természetesen „A psalmusokból való isteni dicséreték” között lenne, sorszámának megfelelően, a 133. zsoltár után.¹² Huszár Gál kimondottan liturgikai indíttatású szerkesztői döntése révén került át ide, a záróének b/ kategóriájának az élére, és ilyen értelemben, mondhatni, nem csak rendkívül szép, hanem duplán is fontos ének.

A „Hálát adunk tenéked, örök Isten” (10. szám) a 2021-es énekeskönyv egyik nagy nyeresége. Ötödik (utolsó) versszakával a liturgikus műfaj fent vázolt jellegzetességeit talán minden egyébnél frappánsabban illusztrálja:

Tartsd meg köztünk ez hallott szent Igéket,
vigasztalja Szent Lelked mi szívünket,

¹⁰ D6 lap.

¹¹ Biiiiv.

¹² Z2v.

építsed meg romlott természetünket,
dicsérhessük örökké Felségedet.

Végül Huszár Gál híres éneke, az „Adjunk hálát mindnyájan” (11. szám) tökéletesen alkalmas arra, hogy az eddig csokorba szedett liturgikai ismeretek kontrolljául szolgáljon. Hiszen, bár a kezdősora azonnal kijelöli a helyét, számos olyan verssora, olyan fordulata van, amely, punktuálisan szemlélve, inkább gyülekező-, vagy prédikáció előtti éneknek mutatná („Ki egybegyűjtött most minket...”, „gerjeszd fel mi lelkünket...”, „Világosíts meg minket...”, „Vezérljed útát, nyelvét / az mi lelkipásztorunknak...”, és így tovább). Aki azonban az eddig elmondottakat szem előtt tartva újra végigolvassa, vagy még inkább: -énekli, az meg fog győződni arról, hogy egész pontosan az, aminek Huszár Gál szánta: egy gazdag tartalmú, gyönyörűen kifuttatott záró-ének.

De vajon lehet-e bármit is kezdeni az itt soron következő, nagyon is ellentmondásosnak tűnő rubrikával:¹³

A prédikációnak előtte, avagy utána való könyörgés

Az Jer, mi kérjünk Szent Lelket etc. nótájára

(12) Hallgass meg minket, nagy Úr Isten (235/230)

Más könyörgés azon nótára

(13) Keresztyének ki vattok

Hogy az Úr Isten az ő híveit minden gonosztól megoltalmazza az ő nevének dicsőségéért

(14) Ó, mindenható Isten

A probléma felvetése, sőt maga a rubrika is abszurdnak tűnik, hiszen bármit énekel a hívő közösség, az vagy előtte, vagy utána van a prédikációnak. Azonban már eddig is bőségesen volt szó arról, hogy a két tartomány egy nagyon lényeges ponton átfedi egymást: mind a kettőnek, ilyen vagy olyan értelemben, lényegi eleme a Szentlélek invocációja. Úgy látszik, a reformátori ének-költők egy csoportja tökélyre fejlesztette magában a „bifokális” versszakok megalkotásának a képességét, amelyek innen nézve ezt, onnan nézve azt az értelmet adják, ékesen, csorbítatlanul. Például:

Adj Szent Lelket a tanítóknak,
egyetemben a hallgatóknak,
hogy mind engedhessünk akaratodnak,
dicséretet mondhassunk a te Fiadnak,
Jézus Krisztusnak.

(12. ének, 4. vers)

¹³ Bviii lap.

Prédikáció előtti olvasat: Szentlelket, a lelkipászor(ok)nak a prédikáláshoz, a gyülekezetnek az elmondandók megértéséhez, mert így megy teljesebbé az Isten akarata. Prédikáció utáni olvasat: Szentlelket, az Ige hirdetőjének, de ugyanúgy a hallgatóinak is, mert együtt, egymást támogatva kell engedelmességet tanúsítanunk: így teszünk eleget Isten akaratának.

Különösen ihletett művelője volt ennek a fajta termékeny kétértelműségnek Szegedi Kis István (14. számú ének). Verssorainak szinte folyamatos villódzását nem lesz fölösleges egy-egy közbevetett dupla-kérdéssel, illetőleg a rájuk készen adódó válasszal érzékeltetni:

Ó, mindenható Isten / ki az te kegyelmességedből / az te szent igédben / magadot megjelentéd (- de mikor? Egyszer, régen, a Bibliában? Vagy most, amikor a prédikációt végighallgattuk? Válasz: - Mind a kétszer, is-is!).

Könyörgünk mostan néked / bocsásd meg mi bűneinket / ótalmazz meg minket / mindenféle gonosztól (- de mikor? Most, a textus előtt, hogy az Ige hirdetésére megtisztult szívvel, felszabadultan figyelhessünk? Vagy most, amikor útnak indulunk, hogy felismert igazságodat a templomon kívül is méltóképpen képviselhesük? Válasz: - Mind a kétszer, is-is!).

Ótalmazd híveidet / kik téged felmagasztalnak / és csak benned bíznak / minden nyavalyájokban (- de miért? Mert eljöttünk hozzád, tudva, hogy csak te veheted el lelkünk terhét? Vagy, hogy képesek legyünk a világban akaratod szerint eljárni? Válasz: Igen! Hogy az hitetlen népek / megismerjék hatalmaságodat / hogy a te híveid / örökké tiszteljenek!).

Különleges liturgikai esettanulmányra nyílik alkalom, mintegy ráadásképpen, Sztárai Mihály éneke kapcsán:¹⁴

*Az Úr Istennek való hálaadás és könyörgés,
hogy az őtőle kibocsátott Evangéliomval bennünket építsen:
kit akkor szoktunk énekelni, mikor a község a prédikációra összeegyülekezik
(17) Hálaadásunkban néked emlékezünk (197/285)*

Ilyen eddig nem volt.

Mit takar az, hogy „mikor a község a prédikációra összeegyülekezik”? Gyülekező-éneket? Introitust? Egyik valószínűtlenebbnek látszik, mint a másik.

Nincs okosabb, mint feltételezni, hogy Huszár Gál ezt a rubrikát, a hozzá tartozó énekkel együtt, egy ma már réges-rég hozzáférhetetlen forrásból vette, és (talán tiszteletből) szó szerint meg is tartotta, annak ellenére, hogy az általa használt liturgi-renddel... nem harmonizál tökéletesen. Ha így van, akkor csak egy út marad járható: magát a szöveget elemezni, és abból olvasni ki a besorolásához szükséges információkat.

Az ének első versszaka ezzel a szóval kezdődik: „hálaadás”. Ami rögtön ki is jelöli a helyét az énekeskönyv 11-12. számú énekének a szomszédságában, a b) kategóriájú záróénekek között. Ahol a szöveg a Szentlélek Isten invocá-

¹⁴ C8v.

lásába kezd, mindenütt nagyon hamar kiderül, hogy a templomon kívüli világra és az abban esedékes helyállásra gondol (például: „Gerjeszd fel igédnek szerelmét lelkünkben... / téged szolgálhassunk e földön éltünkben”). A liturgikus műfaj meghatározása szempontjából nagy jelentősége van az újkori énekeskönyvekből kimaradt 5-6. versszaknak is, amelyekben Máté 6:33-at idézi a költő („Keressétek először az Ő országát...”):

Igazságnak Atyja, ki lakol mennyégben,
magad kötelezted szent ígéretedben,
Szent Máté könyvének hatodik részében,
tudjuk, hogy megmaradsz örökké ezekben:

Ha ki szent országod először keresi,
a te beszédedet mindenben böcsüli,
vagy testit vagy lelkit tud tőled kívánni,
semiben nem leszen fogyatkozás néki.

Ha ezzel eldőlt (mert eldőlt), hogy a 197/285. dicséret: záróének, akkor ez visszamenőleg talán valamelyest fényt vet a fölé írott rubrika két fontos, bár eddig rejtélyesnek látszó szavára. „*Mikor a község... öszvegyülekezik*”: így mondta a 11. számú ének is, rögtön az első versszakában: „Ki egybegyűjtött most minket”. Vagyis ezt a fajta hálaadást a kortársak az istentisztelet végén ugyanolyan indokoltnak érezték, mint az elején. És: „...*hogya az... Evangéliomval bennünket építsen*” – ennek nem feltétlenül muszáj a „lélek”-építésre (azaz: a prédikációra) vonatkoznia. Itt, mint az bőségesen ki is derült, az „élet”-építésre (azaz: a keresztyén hétköznapok gyakorlatára) vonatkozik.

IV.

A prédikáció utáni énekkel a XVI. századi református istentiszteletek egy része nyilván véget is ért. A befejezés egyik érzelmileg igen sokat mondó lehetősége olvasható le rögtön az 5. ének („Atya Isten, tarts meg minket”) utolsó utáni versszakáról („Adj békességet, Úr Isten”). Ez a strófa egy teljes sorral hosszabb a többinél, vagyis nem énekelhető automatikusan ugyanarra a dallamra: valahol, valamit „emelni” kell rajta. A XVI. század háborús állapotait ismerve biztosra vehető, hogy esetről esetre óriási hangsúlyt kapott, mint az összes könyörgések „*ceterum censeo*”-ja. De „*Ite, missa est*”-té válhatott a fenti elemzések értelmében gyakorlatilag bármelyik záróének: „Íme, én elküldelek titeket, mint juhokat...” a pogányok, a bálványimádók, a harácsoló és erőszakoskodó magyar urak, „*az anyaszentegyház ellenségei*” közé (Lk 10:3). A b) kategóriás záróénekek esetében, amelyeknek a „hálaadás” a vezérszava, az összegzés és a befejezés igénye még határozottabban érzékelhető.

Az istentiszteletek másik (esete, gyülekezete és lelkipásztora válogatta, hogy mekkora) hányadában azonban a liturgia folytatódott, mégpedig az úr-

vacsorai szertartással. Huszár Gál és az 1560/61-es énekeskönyv egyértelművé teszi, hogy az, mint ma, a XVI. században is bűnvallással és Hiszek-eggyel kezdődött:¹⁵

Bűneinknek bocsánatjáért való könyörgés

Domine non secundum peccata nostra etc.

(6) Mennynek és földnek nemes teremtője (- /467)

Bűneinkről való közönséges vallástétel az Úr Istennek előtte

a keresztyéni gyülekezetben

(21) Mindenható Úr Isten, mi bűnös emberek (213/326)

Hogy az Úr Istennek Igéje közöttünk tisztán és igazán hirdettessék,

az Iuste Iudex nótájára

(22) Buzgó szívből, te fiaid, kegyes Atyánk, könyörgünk

Ugyan azonról, az O venerabilis nótájára

(23) Kegyelmezz meg nekünk, nagy Úr Isten

Erről a „térképről” látszólag, előrefelé, csúnyán „lelóg” a 6. ének. De tévedésről szó sincs: nagyon könnyen kikövetkeztethető, hogyan került jelenlegi helyére, a záróénekek közé. Ha ugyanis a liturgus elszánta magát, hogy úrvacsorás istentiszteletet fog tartani, akkor kézenfekvő rövidítés lehetett „a prédikáció után”, minden további körülményeskedés nélkül, a bűnvalló énekre térni, vagyis: a bűnvallást mintegy záróénekké tenni.

A liturgikus pillanat reprezentatív éneke mindenképpen a „Mindenható Úr Isten” (21. szám). Nyilván nem véletlen, hogy Huszár Gál éppen vele jelöli meg az igeliturgia és az úrvacsorai szertartás közötti határpontot.

Radán Balázs éneke körül viszont („Buzgó szívből, te fiaid”, 22. szám) mintha nem volna minden a legnagyobb rendben. Az nem kérdés, hogy Huszár Gál miért, melyik soraira gondolva tette ide, a bűnvalló énekek közé:

Jól esmérjük bűneinket, minden tévelygésünket...

(5. vers)

Rettenetes bűneinkért mind ezeket szenvedjük,

vallást tészünk felségednek, bűneinket nem fedezzük...

(8. vers)

A rubrika ezzel szemben, amely a „tisztán és igazán” hirdetett Igéért könyörög, és amelyet Huszár Gál, szép szokása szerint, alighanem itt is érintetlenül hagyott, azt valószínűsíti, hogy maga Radán Balázs inkább „A prédikációnak előtte avagy utána való könyörgés”-t akart látni benne. Furcsa bár, de ez itt, bizony, bifunkcionalitás, igaz, nem egyazon liturgikus rendszeren belül, hanem, mondjuk, Radán Balázs és Huszár Gál rendszere között (az 1540-es évekből, illetőleg 1560 tájáról). De, még tovább: teljes joggal meg lehetne kér-

¹⁵ B, D8v.

dezni azt is, hogy vajon a soron következő, 23. számú ének felirata, hogy ti. a „Kegyelmezz meg nekünk, nagy Úr Isten” „*Ugyan azonról*” szólna, mint a Radán Balázsé, megfelel-e a tényszerű valóságnak? Felelet: egyáltalán nem, és ezért legalábbis valószínű, hogy ez a felirat a 23. éneket eredetileg nem Radán Balázssal és énekével, hanem a „Mindenható Úr Isten”-nel kapcsolta össze (21. szám), vagyis, hogy Radán Balázs csak második szándékból, utólag került a mostani helyére.

A Credo-énekek mind dogmatikai, mind liturgikai szempontból legegyszerűbb típusát a különféle hitvallások szövegének a verses parafrázisai adják:¹⁶

A keresztyén igaz hitnek és életnek formája, az Ave fuit nótájára

(34) Azki akar idvözülni, életét kell jobbítani

A keresztyén igaz hitnek vallásáról

(35) Mi hiszünk az egy Istenben

Azonról, az Ó, kegyes Szűz Mária nótájára

(36) Hiszünk mind egy Istenben

Más, az Ave Gerarchia nótájára

(37) Az keresztyénségben igaz vallás a hitben

Luther Márton Hiszekegyének a magyar változata (35-36. szám) a graduálkönyvek egy részében is fennmaradt, ami arra mutat, hogy a megszólaltatásában rendszerint az egész templom részt vett, egy emberként, a gyülekezeten kívül a liturgus(ok) és a liturgikus kórus is. Ha így volt, az a hitvallást már csak akusztikus szempontból is nyilván az istentisztelet egyik csúcspontjává avatta. De megvolt az értelme pedagógiai oldalról is, mert az ének nem könnyű, és variált strófikus szerkezete miatt alkalomról alkalomra gondos előkészítést kíván meg.

Felbukkan a graduálkönyvek anyagában az ős-Credóval nagyjából egykorú Athanasius-hitvallás is, mégpedig gregorián recitativo (psalmódia) formájában. Így, persze, majdnem biztos, hogy szertartási éneknek minősült, és a liturgikus kórus énekelte. A 34. ének szerzője azonban „magyar nótára” alkalmazta, és ezzel a gyülekezet egésze számára is hozzáférhetővé, elénekelhetővé tette.

Az énekeknek a kötetben elfoglalt helye egyértelművé teszi, hogy Huszár Gál hitvallásnak tekinti a Szentháromság-dicséreteket is. Nem olyan meglepő ez, hiszen maga a Credo is egy Szentháromság-ének. Érdeemes tudatosítani azt is, hogy a hitvallással 1560 táján igen gyakran éppen az antitrinitarizmussal szemben kellett állást foglalni:¹⁷

Azonról (ti. „Az idvösségnek igaz útáról”), a Salve mater nótájára

(25) Imádunk mi tégedet, Szent Háromság

A Szent Háromságnak való könyörgés

¹⁶ H4v.

¹⁷ G, H2 lap.

(33) Idvöz légy, örök Úr Isten (244/ -)

Kár lenne szó nélkül hagyni a hitvallásénekeknek és a Szentháromság-dicséreteknek egy érdekes közös sajátosságát, azt, hogy nem követik, sőt szemmel láthatóan kiegyenlíteni próbálják az ős-Credo formai aránytalanságát (amelynek a második articulusa tudvalevőleg, tartalmilag bőségesen indokoltan, sokkal hosszabb az elsónél és a harmadiknál). Luther Mártonnál például (akár németül, akár magyarul) egy-egy versszak foglalkozik az Atyával, a Fiúval és a Szentlélekkel, ami nem mehetett, nem is ment a szélső versszakok bizonyos fokú feltöltése, illetve a középső, a krisztologikus versszak meglehetősen drasztikus lerövidítése nélkül. Magyar példa: az „Idvöz légy, örök Úr Isten” tizenhárom strófájából négy jut az Atyára, öt a Fiúra, és megint négy a Szentlélekre (33. ének).

Ennek a tendenciának a fordítottja figyelhető meg a hitvallás-énekeknek abban a harmadik kategóriájában, amelyet talán a „Krisztus-Credo” címkével lehetne megjelölni:¹⁸

Az idvösségnek igaz útáról, azon nótára

(24) Tanulj meg te az úton elmenni

Az igaz hit által való idvözülésnek módjáról, a Foelix namque decoris nótájára

(26) Minden embernek illik ezt megtudni

Vajon mi indította Huszár Gált arra, hogy Credo-énekeinek a sorát éppen ezekkel a nehezen, utólag szinte csak szellemi tornamutatvány-szerűen beazonosítható darabokkal kezdje? Nem tette volna jobban, ha elindul, mondjuk, Luther Mártontól, és a távolabbi, raffináltabb lehetőségeket csak lassanként, lépésről lépésre ismerteti meg az olvasóival?

Csak feltételesen bár, de azért tűrhető valószínűséggel, igenis, lehet válaszolni:

A reformátor számára a hitvallás sokkal több volt, mint egy korrekt logikával összeállított, dogmatikailag tökéletesen helytálló szöveg tökéletes felmondása. A szövegen mindig át kell sütnie (sőt, XVI. századi felfogás szerint: a szövegen mindig meg kell látsania), hogy ki mondja, kinek vagy kiknek mondja, és hogy milyen helyzetben mondja. Ezért majdnem biztos, hogy Huszár Gál a sorrendjével a ritkább, de éppen ezáltal talán szívhez szólóbb, a rejtettebb, de éppen ezáltal talán még aktuálisabb igazságokat versbe öntő darabok fel akarta terelni az olvasóit.

A Krisztus-Credók általában nem egyszerűen csak a második articulushoz parafrazisai: saját, önálló gondolatmenet keretében, egyéni megfogalmazásban vezetnek rá a reformátori krisztológia sarkalatos igazságaira. A „Solus Christus” tétel például a hitvalló reformátor-költő ajkán így hangzik:

Bálványt imád, ki bízik emberben,

¹⁸ E6v, F2v.

reménységét helyheti érdemben,
 idvösségét cselekedetiben,
 és mindazok, kik bíznak a szentekben.

(24. ének, 6. versszak)

Hangmegütés, dikció tekintetében a Krisztus-Credókra egyfajta oktatói-tanítói, sőt, mondhatni, prófétai tónus jellemző. A (lelki) „atya” tanítja a „fiát”, a „mester” közli az életbe vágóan fontos ismereteket a „tanítvánnyal”, az átadásra váró tartalmak jelentőségének megfelelő, definitív modorban. Ez a szituációbeállítás a szövegekben olyan szuggesztivitással van jelen, hogy szinte biztosan ki kellett vetülnie a liturgia színpadára is. Más szavakkal: szinte biztos, hogy a Krisztus-Credót nem az egész templom zengte (mint akár Luther Márton Hiszekegyét), hanem talán maga a lelkipásztor, talán a tanító, talán a kántor, vagy egy ezzel a feladattal megtisztelt, tehetséges, érettebb korú diák. A templom népe pedig lélegzetvisszafojtva, némán figyelte, miféle, eddig még csak nem is sejtett dogmatikai titkokba fog most bepillantást nyerni:

Tanuld meg most, mi légyen az te hitöd,
 idvösségre való bizony útag,
 ne kövessed amaz öt bolond szüzet,
 kik meghallák, hogy igen késen költek!

(26. ének, 3. versszak)

Nyilván ezzel függ össze, hogy a Krisztus-Credók bőségesen, éspedig a hitviták stílusában hivatkoznak pontosan megnevezett bibliai helyekre. A 24. számú ének szerzője például alighanem fejből idéz, és így történhetik meg, hogy Máté evangéliumát említi, holott valójában Jn 14:6-ra gondol:

Bizonyossággal ezt Szent Máté írja,
 hogy az Krisztus tévelygőknek útag,
 kik akarják ez utat nyomnia,
 és Istennek beszédét hallania:

Én vagyok út, mint mondja az Isten,
 idvösségre való bizony Isten,
 az Krisztussal bizony örök Isten,
 egyetembe a Szent Lélek Isten.

(2-3. vers)

Az alkalmazás, az aktualizálás területén (és jellemző, hogy ebben a műfajban ilyesmi is fölmerül) a Krisztus-Credók a lehető leghatározottabb radikalizmust mutatják. A 26. számú ének például, a dogmatikailag támadhatatlan, megvesztegethetetlen következetesség jegyében bár, de – utólagos, mai fogalmak szerint – a bántó személyeskedéstől sem riad vissza:

Jaj azoknak, kik színnyel keresztyének,

sem nagy urat, sem papot ki nem vészek,
 sem parasztot, sem semmi szerzeteket,
 kik tisztokban igazán el nem lépnek.
 (12. vers)

Félreismerhetetlenül magán hordozza a Krisztus-Credók ismertető jegyeit az itt soron következő, 27. számú ének is. A rubrikája azonban mint hogyha egészen más reflektorokat kapcsolna be:¹⁹

A kommunikáláskor, azon nótára való dicséret és hálaadás
 (27) Jer, dicsérjük az Istennek Fiát (286/444)

Egy pillanatig sem lehet kétség afelől, hogy Batizi András mesterműve maradéktalanul megfelel a vállalt kettős paraméter-rendszernek: egyrészt osztályon felüli Krisztus-Credo, másrészt viszont tökéletesen alkalmas arra is, hogy az úrvacsora-osztás szentséges kísérezzenéjéül szolgáljon. Sőt, irodalmi műfaját tekintve egyedülállóan koncipiált históriás ének is, amely János evangéliuma 1. részének a Krisztusát követi végig („A Logosz históriája”), a teremtés hajnalától, a bűnbeesésen és az ószövetségei ígéreteken, a testet öltésen, a kereszthalálon és a feltámadáson keresztül, egészen a máig, ide, ahol és amikor „mi” hitvallást teszünk, és könyörgésünkkel „arcul leborulunk”:

Lám, te testbe érettünk öltözél,
 a szép szűztől világra születél,
 szent véreddel minket te megjegyzél,
 igaz hitben magadnak gyűrűzél.

Ótalmazz meg azért az ördögtől,
 ez világi sok kegyetlenektől,
 szabadíts meg az mi bűneinktől,
 testünkbeli fertelmességektől.
 (23-24. vers)

Ugyan azon nótára való könyörgés,
a mi nyomorult országunknak megszabadulásáért
 (28) Fényességes tengernek csillaga

A rubrikája és a szövege alapján ezt az éneket²⁰ a „Magyarország siralma” típusba, vagyis a záróénekek közé kellene besorolni. Az énekeskönyvben elfoglalt helye azonban azt valószínűsíti, hogy voltak istentiszteletek, amelyekben a gyülekezet ilyen vagy ehhez hasonló úrvacsorai énekkel vitte oda a „nyomorult” nemzet ügyét a kenyér és a bor színe alatt jelen lévő Jézus Krisztus elé.

¹⁹ F5 lap.

²⁰ G.

A liturgikus szempontokat tekintetbe véve ezeken az oldalakon lett volna a helye annak a még további úrvacsorai éneknek is, amelyet Huszár Gál talán Debrecenben ismert meg, és mindenképpen Debrecenben szorított oda az énekeskönyve utolsó három, három és fél oldalára, mégpedig, a feltételezések szerint, Méliusz határozott kívánságára:²¹

A Krisztusnak vacsorájáról

Valaki Krisztusnak vacsoráját vészed

A 29. énektől kezdve kivételesen nem a liturgiában elfoglalt helyének megfelelő rendben sorakozik egymás mellé nem kevesebb, mint négy ének²² (ilyesmi eddig nem fordult elő):

A Tízparancsolat, a Saphicum carmen nótájára

(29) Szükség megtudnunk idvösségnek dolgát

Az Miatyánk, azon nótára, vagy másra

(30) Mi kegyes Atyánk, kit vallunk hitünkben (482/331)

Ugyan azon, más nótára

(31) Mi Atyánk, ki vagy mennyégben (483/332)

Mégis azon

(32) Mi Atyánk, ki vagy mennyégben (483/332)

A Tízparancsolat helye elvileg a bűnvallás előtt van: a gyülekezet az Isten Törvényével szembenézve döbben rá a saját elesettségére és a bűnbánat megújításának a szükségességére. Ha Huszár Gál énekeskönyve nem a 21. ének előtt hozza, az annak a jele lehet, hogy a XVI. században nem tekintették elmaradhatatlannak. De ha sort kerítettek rá, akkor is elhangozhatott nem csak énekelve, hanem lekió formájában is. Megfordítva: ha a Tízparancsolatot végigénekeltek, akkor viszont a lekipásztor érezhette ihletve magát, hogy a „közönséges vallástétel”-t egy rövidebb (prózai) bűnvalló imával helyettesítse. A kettőt egymás után, elejétől végig elénekelni: ez a bűnbánati elem erős hangsúlyozását jelentette volna, ami böjtidőn (vagy rendkívüli ínség, veszedelem idején) kívül nemigen minősülhetett indokoltnak.

„...és a Testamentomnak igéit elmondván, (a lekipásztor) imádkozásra inti a népet, és egyszersmind térdre esvén, s kezeket Istenhez felemelvén, nagy bizodalommal és ájjetatos szível elmondják a Mi Atyánkot, etc. Felkelvén, kommunikálnak...”

Ez a rubrika ugyan nem 1560/61-ből származik, hanem 1574-ből,²³ de nem lehet kérdés, hogy hűségesen leírja a másfél évtizeddel korábbi (óvári, kassai, vagy akár debreceni) történéseket is. A térdelve éneklés a mai szem számára

²¹ Z6v.

²² G2v.

²³ A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték és imádságok, Bibliotheca Hungarica Antiqua XIV, Budapest 1986, CCVI. lap.

furcsának tűnik, a kortársak azonban egész biztosan nem ütköztek meg rajta, sőt, az adott, emelkedett liturgikus pillanathoz egyedül méltó liturgikus magatartást látták benne.

A 31-32. ének Luther Márton „Vater unser”-ének a két különböző magyar változata. Az eredetileg is magyarul versbe szedett Miatyánkot Huszár Gál előttük közli (ez volt a helyzet a Credo-énekekkel, sőt, igazság szerint, már az első két prédikáció előtti könyörgéssel is).

V.

Huszár Gál énekeskönyve, mint valami dombormű, a hiátusaival, az elhallgatásaival is árulkodik. A XVI. századi magyar református istentisztelet első harmadában nem a gyülekezet énekelt, hanem a liturgikus kórus. Itt a válasz az I. pontban nyitva hagyott kérdésre, és itt válik világossá az is, hogy miben állott az utólag „köz”-éneknek átkeresztelt „fő”-ének jelentősége. Az 1560/61-es rubrikákból erre, persze, még csak következtetni lehet. Annál egyértelműbben, annál bőségesebben beszélnek róla a későbbi, például az 1574-es szövegek:²⁴

Legelőször valami psalmust, azaz isteni dicséretet mondunk a Szent Vacsora kiszolgáltatásának ceremóniájában, míg a község a szent gyülekezetnek helére bégyülekezik.

Magyar nyelvű introitus a reformáció századából alig egy tucatnyi maradt fenn, és ezért nincs okosabb, mint feltételezni, hogy a református iskolákban rutinszerűen értettek az introitus-„gyártás” tudományához. Ez egyáltalán nem ördögösség: egy antifóna kell hozzá (talán a hét imaóráinak az anyagából), egy zsoltárvers, az antifóna visszaismétlését megelőző doxológiát pedig külön, valószínűleg, ki sem kellett már írni. Ha, mint Huszár Gál megfogalmazása alapján sejthető, valakire vagy valamire néhanap várni kellett, a zsoltárversek száma szaporítható is volt (hogy ilyen esetekben nem énekeltek-e itt-ott inkább „psalmus Hungaricus”-t, magyar zsoltárt, azt, persze, csak találgatni lehet).

A kommunikáláskor kedig imez Cunctipotens Kyriét mondjuk, az ő Et in terrájával egyetembe. Kivel esztendő által az Úrnak születése, szenvedése, feltámadása ünneptől megválva egyéb úrnepokon is szoktunk élni a kommunikáláskor.

Ez a második idézet²⁵ a liturgikus kórus ordinarium-éneklésével kapcsolatban szolgáltat végtelenül értékes információkat. Kiderül belőle, hogy a XVI. századi magyar protestánsok az egyházi évet négy egyenlőtlen negyedre osztották be, és más-más Kyrie-Gloria (gregorián) tétel-párt énekeltek karácsonytól böjtidőig, onnan húsvétig, húsvétól pünkösdig, illetve Szentháromság

²⁴ CXCVI. lap.

²⁵ CCCXXIII. lap.

vasárnapjától a következő év adventjéig számított „évközi” időben. Az 1560/61-es énekeskönyv első 37 éneke mellé ezek közül nyilván a negyedik illik oda (a „Kyrie Cunctipotens Genitor Deus”, az újkori szertartáskönyvek IV. ordináriuma).

Megvilágíthatja ezeknek az értesüléseknek a jelentőségét egy érdekes negatív tény. Nikolaus Decius 1523-ban írott, híres éneke, az „Allein Gott in der Höh' sei Ehr”, magyarul: „A menny Urának tisztelet” (- / 565), a lutheri reformáció első számú Gloria-énekévé lett. A XVI. századi Magyarországon azonban nincs nyoma!

Kizárt, hogy a magyar reformátorok ne ismerték volna, egytől egyig, mind. Azt azonban elképzelhetetlennek találták, hogy az istentiszteleteik hanghordozását a legelső pillanattól kezdve ne a „vox ipsissima ecclesiae Christi”: ne a gregorián ének határozza meg.

Ugyanígy nem jutott volna eszébe a XVI. századi Magyarországon senki sem, hogy a gyülekezet számára Sanctus-parafrázist fabrikáljon. Hiszen az úgynevezett Praefatio, amely a lelkipásztor és a liturgikus kórus felelgető énekével kezdődik, a lelkipásztor szólisztikus hálaadó imájában folytatódik, és a kórus csúcspont-szerű Sanctus-énekében ér célba, így, ahogy Huszár Gál 1574-ben kétszer, karácsonyra és húsvétra is kikottázza, valóban végképp nem arra való, hogy a gyülekezet „aktivizálására” szolgáljon, hanem sokkal inkább, hogy a jelenlévők minél teljesebb figyelmét, vagy (ami nagyjából ugyanaz) minél intenzívebb áhítatát provokálja. Negatív megfogalmazásban ez azt jelenti, hogy egy kórus nélküli úrvacsorás istentisztelet a XVI. századi magyar liturgikus közgondolkodás számára duplán is abszurdumnak minősült volna.

Egy ellenpélda újra megvilágosító erejű lehet. Luther Márton Sanctus-éneke nyilvánvalóan nem arccal a liturgia felé íródott, hiszen egyszerűen nem kapcsolódik a Praefatio végéhez. „...minek okáért az angyalokkal és az arkangyalokkal / és minden hatalmas uralkodókkal / s az mennyei ítélő seregekkel / dicséretet te dicsőségednek éneklünk / mindörökké ezt mondván:” „Jesaja, dem Propheten das geschah” – hát, ez így nem működik, és nem is működhetett soha. Amiből természetesen nem az következik, hogy Luther Sanctus-éneke „rossz”, hanem, hogy egy másik liturgikus szemléletmód megnyilvánulása.

De vajon miért hiányzik az Agnus Dei, teljességgel, úgy a graduálkönyvekből, mint a kancinonálékból?

A magyarázat felé egészen biztos, hogy a liturgia színpad-szerűségének a tudatosításán keresztül vezet az út. A klasszikus (római) rendtartásban az Agnus Deire már a Miatyánk után kerül sor, közvetlenül az úrvacsora-vétel előtt. Az ostya (vagy a kenyér és a bor) ebben a pillanatban már az oltáron (vagy az Úr asztalán), Huszár Gál szép szavával élve:²⁶ „készen vagyon”, és a gyülekezet soraiból is jól látható. Ezért a magyar reformátorok egyszerűen el-

²⁶ I. m. 1574, CCVv.

hagyták az Agnus Deit, nem, mintha a (bibliai, bár apró beavatkozással imádsággá stilizált) szöveggel szemben kifogásuk lett volna, de, mert ki akartak térni annak a XVI. századi fogalmak szerint valóban fatális félreértésnek az útjából, hogy mi most, „ott”, ahhoz a darab kenyérhez imádkozunk.

Az ellenpróba lehetősége itt is szinte magától adódik.

Az Agnus Dei ugyanis a reformátori liturgiában mégiscsak jelen van, csak éppen nem az úrvacsorás főistentisztelet, hanem a böjti „Litania major” végén:²⁷

Istennek Báránya, Jézus Krisztus,
ki elvészted ez világnak bűneit,
Irgalmazz minékünk!
Istennek Báránya, Jézus Krisztus,
ki elvészted ez világnak bűneit,
Kegyelmezz minékünk!
Istennek Báránya, Jézus Krisztus,
ki elvészted ez világnak bűneit,
Könyörülj mirajtunk! Amen.

Kár lenne említés nélkül hagyni, hogy a Kálmáncsai Graduálban az akklamációk vége („Irgalmazz minékünk..., Kegyelmezz minékünk..., Könyörülj mirajtunk”) piros tintával van kiemelve, ami szinte bizonyosan annak a jele, hogy a responsumot a gyülekezettől várták. A lejegyzés dátuma: 1622. jan. 30.

De, az alapkérdésre visszatérve: itt a bizonyíték arra, hogy az Agnus Dei ellen nincs, még reformátori szemmel nézve sincs semmi, de semmi kifogás. Vagyis, hogy a főistentiszteletből csak „a hitben erőtelen testvérek”-re tekintettel maradt el (1Kor 8. rész).

Besorolásra és kiértékelésre kínálja magát mindezekon kívül az 1560/61-es énekeskönyv egyetlen, liturgikai szempontból valóban „eltévedt” darabja, mégpedig nem csak a külsőleges értelemben vett teljesség kedvéért, hanem azért is, mert még további tanulságokat kínál. A meglepett olvasó „A Krisztus születéséről való dicséretet”, vagyis a karácsonyi kanciók után bukkan rá:²⁸

Precatio ad Deum Spiritum Sanctum ante sacram contionem
(Könyörgés a Szent Lélek Úr Istenhez a szentbeszéd előtt)
Könyörögjünk az Istennek Szent Lelkének

A rubrika majdnem pontosan egybevág az I. énekével („Jövel, Szent Lélek Isten”): éppen csak az „ajándék” szó hiányzik belőle. Nem utal a karácsonyra a vers szövege sem. De akkor hogy kerülhetett erre a helyre?

Hubert Gabriella már 1986-ben megkockáztatta azt a „talán nem túl merész” feltételezést,²⁹ hogy Huszár Gál ezt az énekét „már az énekeskönyv

²⁷ Kálmáncsai Graduál, közr. Ferenczi Ilona, Kecskemét 2005, 22. szám.

²⁸ M4v.

²⁹ Huszár Gál 1574, az i. m. kísérőtanulmányának 1016. oldalán.

nyomtatása közben szerezte”, vagyis, hogy az technikai és kronológiai okok miatt „lóg ki” a sorrendből (hiszen egy kész ívbe a XVI. században utólag már nem lehetett belenyúlani). Nagyon könnyen lehet, hogy igaza van.

De igaza lehet Borsa Gedeonnak is, aki a kötet nyomda-technikai elemzése során arra a következtetésre jut,³⁰ hogy „a karácsonyi énekek mind a Huszár Gál akadályoztatása” (értsd: bebörtönöztetése) „idején, Kassán készült íveken található”. Ha ez így van, akkor a liturgikai szempontból... nem éppen a legszakszerűbb betoldással a munkatársai lepték meg az éppen halálos veszélyben lévő, raboskodó Huszár Gált. Nagy kérdés, hogy örült-e neki.

Viszont akárki volt, aki Huszár Gál Precatióját a jelenlegi helyére tette, egyet már egész biztosan tudott, egész biztosan látott: hogy nincs mire várnia, mert ebben a kötetben pünkösdi énekek nem lesznek.

Hogyhogy?

Úgy, hogy a pünkösdi énekek azonosak „A Szent Lélek ajándékáért való”, „prédikáció előtti” könyörgésekkel, annyira, hogy későbbi énekeskönyvekben ez alatt a rubrika alatt jelennek meg (például magánál Huszár Gálnál is, 1574-ben).³¹

Ez pedig minősíti az istentiszteleti koncepció egészét.

Gyakran hallani azt az egyháztörténelmileg valószínűleg helytálló megfogalmazást, amely szerint „minden vasárnap egy kis húsvét” (olv. Apcs 20:7, 1Kor 16:2).

Huszár Gál liturgikus koncepciója más: „minden istentisztelet egy kis pünkösöd” (olv. Apcs 2. rész, Heidelbergi Káté, 54. fejelet: „...Isten Fia a világ kezdetétől annak végéig, az egész emberi nemzetségből, Szentlelke és Igéje által, az igaz hit egyességében, magának egy kiválasztott gyülekezetet gyűjt egybe...”)

1560/61-ben egyébként külön Szentháromság-vasárnapi énekek sincsenek. Aki nem értené, hogy miért, az olvassa el újra a fenti IV. pontnak a Credo-énekekről szóló bekezdéseit.

VI.

A verses zsoltárparafrázisok liturgikus rendeltetésével kapcsolatban megint csak Huszár Gál adja meg a döntő információt, igaz, megint csak nem 1560/61-ben, hanem 1574-ben:³²

E psalmust mi ekképpen csináltuk Rhythmussal való énekbe, azokért, akik csak magyar módra való versökkal akarják énekelni. A nótája: Jer, emlékezzünk, keresztyén népek, a nagy Istennek az ő jóvoltáról etc.

Jer, örvendezzünk az Úr Istennek (- / 174)

³⁰ Huszár Gál 1560/61, az i. m. kísérőtanulmányának 68. oldalán.

³¹ CCCXVv.

³² III. lap.

A rubrika a vasárnap reggeli első imaóra (a „prima”) úgynevezett invitatóriumára, a 95. zsoltárra vonatkozik, amelyet Huszár Gál az előző két és fél oldalon bibliai prózaként, gregorián énekbeszédre előkészítve közöl. Most azonban az derül ki, hogy vannak, talán nem is éppen kevesen, akik örülnének, ha a zsoltárnak nem csak a szövege volna lefordítva, hanem magyar volna a verselése és a dallama is. A reformátornak ezzel az igénnyel szemben a leghalványabb kifogása sincs (érdekes: a szakirodalom nem mondja, hogy a máris következő, verses 95. zsoltárt ő maga írta, pedig az idézett rubrika ezt elég magas százalékban valószínűsíti).

De a rubrikában megfogalmazott felhatalmazás értelemszerűen kiterjesztendő, sőt ki is terjesztendő az összes imaórára és azok összes zsoltáira is. Az 1560/61-es énekeskönyvvel egy kötetben megjelent, Kálmáncsehi Sánta Márton nevéhez kapcsolt (debreceni) primarend vasárnap reggeli szertartása³³ például ezek szerint a következőképpen alakul:

(Invokáció – Huszár Gál magától értetődőnek tekinti, és itt nem közli)

Hymnus Iam lucis orto etc.

Immáran az nap feljövén (491/651)

Antiphona

Téged egynek állatban

Psalmus VI.

Domine ne in furore tuo arguas me

Uram, az te haragodban ne feddj meg engemet

(az antifóna visszaismétlése – külön jelzés nélkül)

Vagy:

Az hatodik psalmus

Domine ne in furore tuo etc.

Szent Dávid király, bűnei ellen

2. Hatalmas Isten, nagy haragodban (- / 151)

Psalmus XII. (XIII.)

Usquequo, Domine, oblivisceris me in finem

Míglen felejtess el engemet, Uram, vajon s mindéltig-é

(az antifóna visszaismétlése – külön jelzés nélkül)

Alternativa nincs,

mert 1560/61-ben

„magyar módra” megverselt

13. zsoltár még nem létezik

(Capitulum – igeolvasás, külön jelzés nélkül)

Responsorium

Jézus Krisztus, élő Istennek szent Fia

³³ I. m. a ív.

Imádság

Mindenható és irgalmas Úr Isten

Vagy:

Más imádság a békességért

Örök, mindenható Úr Isten

Benedicamus (záró-áldás) a Magnae Deus nótájára

Örüljünk, mi áldottak és választottak mennyországra

Az imaórák zsoltárainak ad libitum helyettesítésével kapcsolatos lehetőségek, mint az jól látható, 1560/61-ben még nem korlátlanok. Hiszen debreceni énekeskönyvében Huszár Gál még összesen „csak” 37 zsoltárparafrázist tud közreadni. Ráadásul ezek sem valamiféle egyeztetett, célszerű munka- és ütemterv alapján jöttek létre, hanem szerzőik igényeit és „ad hoc” preferenciáit tükrözik. Így állhat elő az a helyzet, hogy a szükséges 150 magyar zsoltár jó három negyede ugyan hiányzik még, viszont van olyan darab, amelyik négy különféle versformában, négy különböző dallammal is rendelkezésre áll.³⁴

Ll. psalmus

Miserere mei, Deus, secundum

Úr Isten, irgalmazz nékem

Azon psalmus, más nótára

Mindenható Úr Isten, szívünk retteg szüntelen

Azon Ll. psalmus, melyben Dávid, minekutána vétkezett volna,

az Istentől bűneinek bocsánatját kéri, 2. Reg. 11. (2Sám 11. rész)

Légy irgalmas, Úr Isten, minékünk (221/ -)

Azon psalmus más nótára

Háborúsága Dávid királynak egykoron nagy vala

2. Atya Úr Isten, könyörülj rajtam, te nagy jóvoltodért (219/164)

A zsoltárparafrázisok száma, persze, ahogy az idő telt, évről évre, helyesebben: énekeskönyvről énekeskönyvre, lassan, de biztatóan emelkedett ugyan, mégsem nehéz elképzelni, mekkora megkönnyebbülés és mekkora öröm lehetett, amikor 1607-ben Szenci Molnár Albert Psalterium Ungaricum kijött a nyomdából. Itt volt végre a magyar verses változata bármelyik imaóra bármelyik zsoltárának!

(Szenci Molnár Albert zsoltárait a puritánusok, alig pár évtizeddel később, megpróbálták más kontextusba helyezni. Azonban fontos tudni, fontos látni, hogy ő maga teljes tudatossággal a reformátor-nemzedékek munkáját akarta folytatni, és nem a korábbi ének-szerzők konkurrenciájaként értelmezte önmagát. Munkámhoz – így írja³⁵ – „nem oly szándékból fogtam, hogy az előbbeni szokott énekeket ki akarnám venni az híveknek kezekből...”.)

³⁴ T2v.

³⁵ Szenci Molnár Albert költői művei, RMKT 6, közr. Stoll Béla, 15. old.

VII.

A protestáns főistentisztelet egyházzenei értelemben vett „berendezésűl” szolgáló első 37 ének után ajánlatos a számozást előlről kezdeni. A kötet ugyanis itt, ezen a ponton,³⁶ „a keresztyéni gyülekezetben való éneklések”-nek egy újabb összefüggő tartományába hívja az olvasóit:

Halott temetéskor való éneklés

[*In pompa funebri quam canunt*]

[Amit a gyászmenetben szoktak énekelni]

(1) Emlékezzünk, mi, keresztyén népek

Azonról, a Conditor alme nótájára

[*Cantio funebris*]

[Gyászének]

(2) Adj idvösséges kimúlást

Azonról

[*Cantio quando cadaver in terram ponitur*]

[Ének akkorra, amikor a holttest a földbe tétetik]

(3) Jer, temessük el a testet (415/608)

Más, azon nótára, az Ézsaiásból

[*Cantio funebris cum cadaver reconditur*]

[Gyászének akkorra, amikor a holttest betemettetik]

(4) Az Istennek jóvoltáról

Mégis más

[*Christianus quidam sacerdos, ab Archiepiscopo combustus*

Anno Domini MDL]

[Valamely keresztyén pap, akit az érsek megégettett az Úr 1550. esztendejében]

(5) Megszabadultam már én a testi haláltól (414/607)

Az halálról való emlékeztetés

[-]

(6) Ember, emlékezzél a szomorú halálról

Szögletes zárójelben az (1566-os) Várad Énekeskönyv³⁷ latin nyelvű rubrikái kínálják magukat egybevetésre, amelyek ezen az egy területen, érdekes módon, még a Huszár Gáléinál is informatívabbak. Kiderül belőlük először is az, hogy a gyászmenetben, amely nyilván a halottas háztól (vagy, előke-lőségek búcsúztatásakor, talán a templomból) vonult a temetőbe, a református keresztyén gyülekezet az 1. számú éneket mondta („Emlékezzünk, mi, keresz-

³⁶ I ív.

³⁷ *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték*. Bibliotheca Hungarica Antiqua IX. Budapest 1975.

tyén népek”), az utcákat 1Kor 15:22-23 és 49-50 evangéliumával téve visszhangossá:

Mint Ádámban mindnyájan megholtunk,
az Krisztusban ugyan megéledünk,
mert az Krisztus első támadásunk,
őutána mi is feltámadunk...

Ha viseltük Ádámnak ábrázatját,
Krisztusnak is viseljük ábrázatját.
Ez test és vér az Isten országát
nem bírhatja semmi vigasságát.

Ami odakint, a temetőben történt, abból a rubrikák alapján két mozzanat különíthető el: a koporsó alábocsátása („depositio”, 3. ének) és behantolása („reconditio”, 4. ének). A lelkipásztor megszólalására sor kerülhetett akár már az első előtt, akár a kettő között.

A 4. számú ének („Az Istennek jóvoltáról”), némiképp meglepő módon, Ézsaiás könyvéből akarja megalapozni a feltámadás reménységét. Valószínűleg az 57. részre gondol, annak is az első három versére („Az igaz ember elvész, és senki sem törődik vele..., de békességre jut, és fekvőhelyén pihen”), továbbá a 15. verssel kezdődő szakaszra („Mert nem örökké perlek, és nem vég nélkül haragszom..., meggyógyítom és vezetem őt, vigasztalással fizetek neki és gyászolóinak”).

Történelmi, és nem liturgikai utalást hordoz az 5. számú ének rubrikája, és pedig igen értékeset. Arról tanúskodik, hogy a XVI. századi magyar reformátusok igenis ápolták az egészen bibliai értelemben vett „szentek” emlékezetét, és igen számon tartották a mártírjaikat. Azt sem árt tudatosítani, hogy az a törvény, amelynek alapján a rubrikában említett (esztergomi?) érsek eljár, röviddel az énekeskönyv kibocsátása előtt még akár Méliusz Péter, akár Huszár Gál sorsát is megpecsételhette volna, hiszen mind a ketten baljós kimenetellel fenyegető fogságot szenvedtek a hitükért. Szövegét tekintve az 5. számú ének (a 6. számúval együtt) leginkább a temetésnek talán az eddigiekben még nem említett, legelső stációjára illik oda, amikor az egybegyűltek „elbúcsúztatják” az elhunytat a házától és a családjától, egyben mintegy önmagukat is emlékeztetvén az ember-sors kikerülhetetlen törvényszerűségeire („*Cantio quando cadaver tollitur*” – mondhatná a Várad Énekeskönyv, „Ének akkorra, amikor a holttest elvitetik”).

Ezek szerint éppen csak a 2. számú énekről nehéz közelebbit mondani („Adj idvösséges kimúlást”), amelyet alighanem a debreceni énekes diákok számára készített a rektoruk, Dézsi András. Tartalma szerint odaillik a fent említett stációk közül akár az elsőre, akár a másodikra. Az énekeskönyvben elfoglalt helye az utóbbit teszi valószínűbbé.

Mint látható, ennek a fajta temetésnek formai szempontból semmi, de semmi köze sincs ahhoz, amit Huszár Gál a megelőző oldalakon az „istentisztelet” kategóriájában kibontott. Érthető ez, hiszen a reformátorok, dogmatikai okokból, direkt tiltakoztak volna az ellen, hogy bárki is „protestáns Requiem”-et konstruáljon. Újabb kori, de találó kifejezést használva éppen ezért a XVI. századi református temetést paraliturgikus cselekménynek lehet, sőt kell is nevezni.

Aminthogy paraliturgikusnak minősülnek a temetési kanciók után következő énekek is. A kérdés csak az, hogy: a szónak milyen értelmében?

Először is: mely darabokról van szó?

A Krisztus születéséről való dicséretek
(13 ének, közülük kettő latinul is)

A Krisztus feltámadásáról való dicséretek
(8 ének)

A Krisztus mennybe menéséről
(2 ének)

Huszár Gál alapszintű ismeretére van szükség, már csak ahhoz is, hogy valaki észrevegye: itt, bizony, kérdések merülnek fel. Hogyan? Az istentisztelet „liturgiája” egyrészt, másrészt az ünnepi kanciók, a „paraliturgikus” részben, a temetési énekek után?

Még sarkítottabb a helyzet 1574-ben, amikor a nyomdász-reformátor egymás után nem kevesebb, mint 15 karácsonyi kanció szövegét közli,³⁸ majd rátér a karácsonyi úrvacsorás nagyistentiszteletre, amelyben ezek közül egyetlenegy sem fog szerephez juttatni. Ugyanígy, hosszú oldalakkal később,³⁹ tételről tételre bemutatja a húsvéti nagyistentisztelet lefolyását, sőt a húsvéti vecsernye leírásán is túljut, és még csak akkor keríti sorra „*A Krisztusnak kinszenvedéséről és feltámadásáról való isteni dicséretek*”-et.

Hogyan?

Hát a kettőnek nincs köze egymáshoz?

A kérdés, persze, a kérdezőt is jellemzi.

Az újkori szemlélet fő-fő nehézsége ezen a ponton onnan származik, hogy mi, legkésőbb 1948 óta, megpróbáltuk a kanciókat beleszuszakolni (sőt, bele is szuszakoltuk) az istentiszteletbe. Eközben feledésbe merült az a döntő ismeret, hogy az istentisztelet, akár a Huszár Gál-féle, alternatív lehetőségekkel bőségesen fellazított, mégis definitív formájában, akár másként, de: *van*, és nem minékünk kell, dalszerű elemek „ad hoc” társításával, úgy-ahogy összeeszkábálnunk. Ezzel együtt, a másik oldalon (ami nem kisebb kár), elveszett a reformátori énekkultúra táptalajául szolgáló paraliturgikus szituációk egész rendszerének még csak az emlékezete is.

³⁸ CLXXv.

³⁹ CCLVII. lap.

Vajon sikerülhet-e most, ha csak feltételesen, ha csak részlegesen, de valami módon mégiscsak előbányászni?

1. A XVI. századi „éneklő református egyház” éneklő református egyháztagokból állott, akik a nap bármely órájában, ha csak tehették, énekeltek. Énekeltek a férfiak a szántóföldön és a műhelyben, az udvarban és az istállóban, énekeltek az asszonyok az udvarban, a konyhában és a mosókonyhában, énekeltek munka közben, és énekeltek, ha leültek pár percre megpihenni. Hogy mit? Valószínűleg nem súlyos liturgikus tételeket, hanem, Kálvin Jánossal szólva, „chanson spirituelle”-eket, lelki énekeket, „magyar nótán” lévő kanciákat. Az 1560/61-es énekeskönyv ajánlólevelében Huszár Gál indirekte maga is tanúsítja,⁴⁰ hogy ez így volt:

Bizony, annyi vakságba az emberi nemzet nem esett volna, s most sem forgana ilyen nagy szertelenségben..., annakfelette pedig az isteni dicséretekkel sem élne, természete ellen, a korcsomákon és egyéb zabáló helyeken...

Magyarul ez azt jelenti, hogy vannak (talán: sokan vannak), akik a magyar kanciókkal úgy át vannak itatva, hogy még részegségükben is azokat gajdolják. Akik ma nagypapa- vagy nagymamakorban vannak, azok még emlékezhetnek arra, hogy az ő nagyszüleik korában ez az éneklő emberfajta még nem számított kihaltnak. Érdemes ezzel kapcsolatban egy irodalmi szintű tanulmányt, Szabó Magdát is meghallgatni:⁴¹

Imádkozni apám tanított, őtőle ismertem meg egyházunk énekeit is. Jól ismerte a zsoltárokat, dicséreteket, hányszor láttam őt, ahogy leereszti a könyvét..., aztán minden előzmény nélkül egyszer csak valami szenténekbe fog szép baritonján... Éneke nemcsak azért volt kifogyhatatlan örömök tárháza a számomra, mert annyira szerettem őt, még csak nem is amiatt, hogy olyan kellemes volt a hangja, hanem mert amit énekelt, varázsos volt, titokzatos, csupa rejtelmes szépséggel teli. Uram, ki leszen lakója a te felséged sátorának... énekelte, s ezen úgy el lehetett tűnődni...

2. Az éneklő református egyháztagok azután éneklő református családdá szerveződtek, legkésőbb, amikor eljött az este. Különösen a hosszú téli estén voltak a családtagok a hosszas együttlétre és a hosszas együtt éneklésre úgyszólván „elítélve”, hiszen a világítás drága volt. Ilyenkor nagyon a helyén lehetett a többi között például egy sok versszakos, históriás típusú kanció, amelybe egy megfelelő fantáziával megáldott apuka vagy anyuka még akár bele is improvizálhatott. Azt már külön mondani sem kell, hogy az ilyen esték nyilván egyedülállóan értékes alkalmak voltak mind a gyermekek vallásos nevelésének, mind a zenei anyanyelv tovább plántálásának.

A nagyobb család: a gyülekezet körében is nagyon könnyű hasonló együtt éneklést elképzelni. A hétköznapi, vagy akár az ünnepi vecsernye végeztével

⁴⁰ A2v.

⁴¹ Ökút, Európa Könyvkiadó, Budapest 2000, 88. old.

a gyülekezet, vagy annak egy része ott marad a templomban, hogy együtt énekeljen még egy fél órát, de akár többet is. Karácsony táján, amikor a nap hamar lemegy, ehhez meg kellett szervezni a gyülekezeti tagok (utcánkénti?) lámpás hazakísérését, mert közvilágítás nem volt, s közbiztonság pedig sok helyütt kívánnivalókat hagyott maga után, de a gyülekezet férfi tagjai, ha éppen hadiállapot nem volt, ezt biztosan megoldották. Természetesen annak sem volt akadálya, hogy a vecsernye kezdetét adott napon korábbra hirdessék meg.

A vásár- vagy ünnepnap reggeli szertartás (a „prima”) és a nagyistentisztelet között valószínűleg nem volt már érdemes hazamenni, különösen azoknak, akik messzebb laktak. Az ilyenek nyilván nem némán ülve várakoztak a templomban, de az sem valószínű, hogy a Credót gyakorolták volna. A valószínűség szintjén bár, de itt is csak egy opció marad: a magyar ének, a kanció.

3. A lakodalmi kanció-éneklés egy érdekes, és minden bizonnyal jellemző esetét a közelmúltban Batizi Andrásnál sikerült kimutatni.⁴²

4. A kancionale, már ahol be tudták szerezni, iskolai tankönyv is volt. Erre emlékeztet különösen a Huszár Gál karácsonyi énekei között felbukkanó latin nyelvű,⁴³ illetőleg bilingvis kanció⁴⁴ („Dies est laetitiae”, ill. „Puer natus in Bethlehem / Gyermek születék Bethlehemben”).

5. Ezek után alighanem érzékelhető, hogy a paraliturgikus alkalmak a XVI. században értelmes, kerek egészé álltak ugyan össze, de mégsem alkottak olyan szigorú elvek szerint megszerkesztett „térképet”, mint a liturgia. A nem törvényszerű rendben ismétlődő, de ennek ellenére valószínűleg mégsem éppen ritka esetek példaként érdemes lesz még egy lehetőséget fölillantani:

Előfordulhatott, hogy a gyülekezetnek látogatója vagy látogatói érkeztek, olyanok, akiket illet megvendégelni, egy úton lévő prédikátor például, akár egyedül, akár a családjával. A lakoma ilyenkor egész biztosan nem szorítkozott a fogások föltalálására és elköltésére, hanem közbe-közbe, utána esetleg hosszabban is, sorra kerültek szellemi táplálékok is, amelyek közül egy-egy kanció sem hiányzott. Ha a vendég nevezetes férfiú volt, nyilván nem maradt el az ő (verses) válasza sem. De meglátogathatta a gyülekezetet a templom és az iskola fenntartásáért felelős földesúr is, esetleg éppen az ezekkel kapcsolatos problémák tisztázása végett. Az aktualitások megbeszélése után természetesen őt is illet megkínálni, és ez alkalomra máris készen állhattak két-három kancióval az iskola diákjai, és így tovább, és így tovább...

⁴² Karasszon Dezső: Ki énekelje a cantionalét? Theologiai Szemle, 2020. 2. szám, megjelenés előtt.

⁴³ K4v.

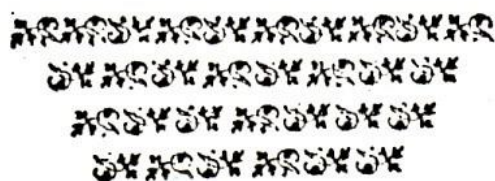
⁴⁴ K7v.

VIII.

Konklúzió:

1. A XVI. századi magyar protestáns istentisztelet és istentiszteleti éneklés kutatásában Huszár Gál reformátori munkásságának a jelentőségét egyszerűen nem lehet túlbecsülni.
2. A XVI. századi magyar református istentisztelet morfológiájával kapcsolatos agnószticizmus, amely a XIX-XX. század folyamán még talán-talán menthető volt egy darabig, a XXI. században már semmi szín alatt sem tartható fenn tovább.

A Keresztyéni
Gyülekezetben
VALO ISTENIDI-
CHERETEC.

PSALMO CXLIX.

Dicheretet mondgyatoc az Istenec
á Szenteknec Gyülekezetiben.

M. D. LX.

